

*Ondernemerschapsonderwijs:
jong geleerd is oud gedaan*

Fabian Dekker
(Verwey-Jonker Instituut)

Arko Veefkind
(Stichting Jong Ondernemen)

Ondernemerschapsonderwijs: jong geleerd is oud gedaan

Fabian Dekker
Arko Veefkind

Maart 2012

Inhoud

1	Jongeren die ondernemen	5
1.1	Inleiding	5
1.2	Vraagstelling	7
1.3	Onderzoeksaanpak	8
1.4	Leeswijzer	8
2	Overzicht onderwijsprogramma's	9
2.1	Inleiding	9
2.2	Onderwijs en ondernemen: toegenomen beleidsaandacht vanaf 2000	9
2.3	Beoogde resultaten	11
2.4	De 'ondernemende school': randvoorwaarden	12
2.5	Activiteiten en financiering	13
2.5.1	Enkele praktijkvoorbeelden	15
2.6	Stichting Jong Ondernemen	16
2.7	Een tussenbalans: beleidsaandacht voor ondernemerschap	17
3	Behaalde resultaten	19
3.1	Inleiding	19
3.2	Studies naar effectiviteit	19
3.2.1	Nulmeting onderwijs en ondernemerschap	19
3.2.2	Eenmeting onderwijs en ondernemerschap	21
3.2.3	Tussentijdse evaluatie 28 projecten subsidieregeling 'Ondernemerschap en Onderwijs'	23
3.2.4	Centres for Entrepreneurship	24
3.2.5	Stichting Jong Ondernemen	24
3.3	Inzichten buitenlandse literatuur	25
3.4	Conclusie	26
4	Conclusie en aanbevelingen	29
4.1	Inleiding	29
4.2	Effectiviteit beleid: plausibel verband maar effectmeting ontbreekt	29
4.3	Aanbevelingen: meer aandacht voor outcome en proces	30
	Literatuur	33

1 *Jongeren die ondernemen*

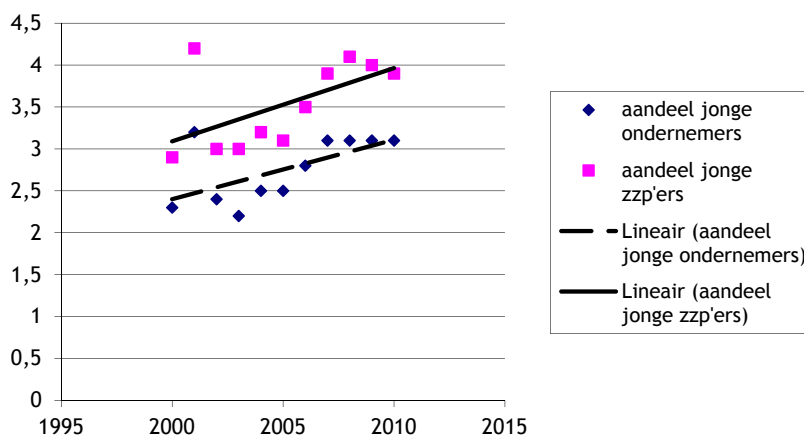
1.1 *Inleiding*

De afgelopen decennia is de maatschappelijke belangstelling voor zelfstandig ondernemerschap¹ toegenomen. Overheden besteden meer aandacht aan het nut van zelfstandig ondernemen. Ook het imago van voor jezelf beginnen is sterk verbeterd (Wennekers & Hartog, 2011). Het percentage zelfstandig ondernemers in Nederland is gestegen, van 11,7% in 1996 naar 14,1% in 2010. Daarmee bevindt ons land zich rond het Europese gemiddelde. De stijging is grotendeels toe te schrijven aan de opkomst van zelfstandig ondernemers zonder personeel (zzp'ers), van 6,4% in 1996 tot 9,5% in 2010 (CBS Statline 2012).

Vaak genoemde voordelen van een stijging van het percentage zelfstandig ondernemers zijn een grotere innovatie- en internationale concurrentiekracht, een verhoogde productiviteit, flexibiliteit, werkgelegenheidsgroei en verbeterde individuele zelfredzaamheid van burgers (zie bijvoorbeeld de beleidsbrief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2008). Maar daarover gaat het in deze rapportage niet (zie hiervoor, bijvoorbeeld, Dosker et al. 2011; Van Stel, 2008; Van Praag & Versloot, 2007). Wij vragen ons in dit onderzoek af in hoeverre zelfstandig ondernemerschap onder jongeren populair is en of de onderwijsprogramma's die hierop inspelen daarin een rol van betekenis spelen. Wij richten ons op deze vraag vanwege de grotere aandacht in ons land voor het werken als zelfstandige op relatief jonge leeftijd. Momenteel staan ruim vijfhonderd jongeren onder de achttien ingeschreven bij de Kamer van Koophandel en zijn er steeds meer websites, zoals www.kvk18.nl, die jonge ondernemers² handvatten bieden om een eigen bedrijf te beginnen (Brall, 2011). Jongeren in Nederland kiezen steeds vaker voor het ondernemerschap (figuur 1). Het aandeel jongeren (van 15 tot 25 jaar) in de totale categorie zelfstandige ondernemers is in de periode 2000-2010 gestegen van 2,3% naar 3,1%. Een vergelijkbare stijging van het percentage jongeren deed zich voor in de categorie zzp'ers: van 2,9% in 2000 naar 3,9% in 2010.

-
- 1 Onder zelfstandig ondernemerschap verstaan we ondernemers met (werkgevers) en ondernemers zonder personeel, inclusief onbetaald meewerkende gezinsleden (zzp'ers).
 - 2 Met jong ondernemerschap doelen we op jongeren die de keuze maken om te ondernemen. Het gaat niet om bedrijven die korte tijd bestaan.

Figuur 1 Aandeel jonge ondernemers, periode 2000-2010 (in % van ondernemerschap)

Bron: CBS Statline (2012)

En terwijl 2,3% van alle werkende jongeren van 15 tot 25 jaar koos voor het zelfstandig ondernemerschap in 2000, was dit 4,3% in 2010. Het percentage zzp'ers steeg van 1,5% in 2000 naar 3,7% in 2010. Het merendeel van de jonge ondernemers heeft dus geen personeel. Zij besteedden in 2010 gemiddeld 35 uur per week aan hun onderneming. Voor oudere leeftijdsgroepen ligt dit gemiddelde vaak boven de 40 uur (CBS Statline).

Jongeren kiezen dus relatief beduidend vaker voor het ondernemerschap dan voorheen. In hoeverre is het ondernemerschapsonderwijs daarop van invloed? Dragen onderwijsprogramma's bij aan meer jonge ondernemers en een ondernemender houding onder jongeren? Dat zijn de twee belangrijkste doelen die door beleidsmakers worden nagestreefd.

Er zijn in de afgelopen jaren steeds meer onderwijsprogramma's ontwikkeld, van basisonderwijs tot en met universitair onderwijs, om het ondernemerschap onder jongeren te stimuleren.³ Via de website www.onderwijsonderneemt.nl zijn talloze ondernemerschapsprogramma's te raadplegen in het onderwijs. De Stichting Jong Ondernemen (www.jongondernemen.nl) heeft in het schooljaar 2010-2011 ruim 23.000 studenten/leerlingen in contact gebracht met het vak ondernemerschap, zo lezen we op hun website. Bijvoorbeeld in de vorm van het (begeleid) runnen van een eigen onderneming (jaarlijks ongeveer 1300 nieuwe bedrijven) of via het gericht ontwikkelen van ondernemersvaardigheden zonder dat studenten een eigen bedrijf runnen.

Onderwijsprogramma's gericht op jongeren worden over het algemeen als nuttig gezien. Onderwijsinstellingen zouden het ondernemerschap meer moeten bevorderen.

3 Zie voor een aantal internationale voorbeelden van ondernemerschapsactiviteiten in het onderwijs; European Commission (2004).

ren, liet onlangs twee derde van de ondernemers in het midden- en kleinbedrijf (MKB) weten in een enquête (Van der Linden & Gibcus, 2011). Ook minister Verhagen van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) brak eind 2011 nog een lans voor ondernemerschapsonderwijs. Bijvoorbeeld via het aanpassen van de aanwezigheidsplicht op school kan worden bijgedragen aan het stimuleren van jonge ondernemers, aldus Verhagen.⁴ Het geloof in de waarde van het zelfstandig ondernemerschap blijkt ook uit vijf beleidsmaatregelen die de ministeries van EL&I en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) gezamenlijk presenteerden in hun recente beleidsbrief 'Onderwijs en Ondernemerschap'⁵ (2011) en de eerdere samenwerking tussen de (toenmalige) departementen van Economische Zaken (EZ), OCW en Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) die in 2000 is ontstaan om ondernemen in het onderwijs te stimuleren. De toenemende aandacht voor ondernemerschapsonderwijs sluit volgens sommigen ook goed aan bij de aandacht voor competentiegericht onderwijs. De recente invoering van de beroepsgerichte kwalificatiestructuur (Van den Berghe, 2007) past hier ook bij: vanaf 1 augustus 2012 staan specifieke beroepsvaardigheden (zoals een ondernemende houding) centraal om de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt te verbeteren.

1.2 *Vraagstelling*

Verrassend genoeg wordt niet vaak stilgestaan bij de effectiviteit van het ondernemerschapsonderwijs. We weten dat er meer aandacht wordt besteed aan ondernemerschap in het onderwijs, maar werkt dit ook? Gaan jongeren die ondernemerschapsonderwijs hebben gevolgd eerder ondernemen en doen zij dit succesvoller dan leerlingen en studenten die niet aan onderwijsprogramma's hebben deelgenomen? Ontwikkelen jongeren na het volgen van onderwijsprogramma's een ondernemender houding? Hier is nog maar weinig onderzoek naar gedaan. In dit verkennende literatuuronderzoek willen wij daarom op basis van alle bestaande inzichten en rapportages nagaan of het ondernemerschapsonderwijs inderdaad bijdraagt aan meer én succesvollere jonge ondernemers. Onder jonge en succesvolle ondernemers verstaan wij jongeren in de leeftijd van 15 tot 25 jaar die een onderneming beginnen en minimaal een jaar behouden. We besteden aandacht aan alle onderwijsniveaus (primair, voortgezet, middelbaar en hoger onderwijs) aangezien ondernemerschapsonderwijs in iedere fase en op ieder niveau kan bijdragen aan de beslissing om ondernemer te worden. Onze centrale vraagstelling luidt:

4 Zie: <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/3184/opinie/article/detail/2951347/2011/10/06/Onderwijs-moet-jonge-ondernemers-steunen-schrap-de-bijverdiengrens.dhtml>

5 Zie: http://www.nicis.nl/Wat_doen_wij/Verspreiding/Docbank/Onderwijs_Arbeidsmarkt/Onderwijs/Onderwijs_en_ondernemen/Kabinet_wil_ondernemerschap_stimuleren_via_onderrwijs

Wat zijn de effecten van ondernemerschapsonderwijs op ondernemerschap onder jongeren?

1.3 Onderzoeksaanpak

Om meer zicht te krijgen op de effectiviteit van ondernemerschapsonderwijs heeft het ministerie van EL&I het Verwey-Jonker Instituut een verkennend onderzoek laten uitvoeren. Onze methode van dataverzameling bestaat uit het inventariseren van alle bestaande onderzoeken en rapportages die ingaan op de relatie tussen ondernemerschapsonderwijs en de opkomst en succes van jonge ondernemers. Met deze literatuurstudie willen we zoals gezegd beter zicht krijgen op de effectiviteit van het ondernemerschapsonderwijs. Om die effectiviteit vast te kunnen stellen bekijken we of doelstellingen van onderwijsprogramma's worden gehaald en hoe lang jonge ondernemers het volhouden. We zetten daarnaast enkele interventies binnen het onderwijs op een rijtje waarvan de effectiviteit is vastgesteld. We beperken ons hierbij niet tot de Nederlandstalige literatuur. Alle inzichten uit het buitenland die voor de Nederlandse situatie relevant zijn, zijn in het onderzoek meegenomen. Voorwaarde is dat de studies empirisch materiaal bevatten en ondernemerschapsonderwijs als uitgangspunt hebben. We hebben ons gericht op publicaties vanaf 1990.

1.4 Leeswijzer

In het vervolg van deze rapportage gaan we allereerst in op de belangrijkste beleidsinspanningen om ondernemerschap onder jongeren in Nederland te stimuleren. In het derde hoofdstuk richten we ons op de effectiviteit van ondernemerschapsonderwijs. In het vierde hoofdstuk trekken we een aantal conclusies en komen we tot aanbevelingen om ondernemerschapsonderwijs optimaal in te zetten om succesvol ondernemerschap onder jongeren te bevorderen. De geraadpleegde bronnen bevinden zich achterin de rapportage.

2 *Overzicht onderwijsprogramma's*

2.1 *Inleiding*

Het zelfstandig ondernemerschap speelt volgens velen in op de toegenomen behoefte van mensen aan autonomie (het beschikken over voldoende bevoegdheden en verantwoordelijkheden) in het werk.⁶

Allereerst vragen we ons af wie ervoor kiezen om een eigen bedrijf te beginnen. In het SER-advies 'Zzp'ers in beeld' (SER, 2010, p.189) wordt een aardig overzicht gegeven van de achtergrondkenmerken van zelfstandigen met en zonder personeel. Uit de gegevens blijkt dat van de zelfstandigen met en zonder personeel het merendeel man is (78% van de zelfstandigen met personeel, 65% van de zzp'ers), 35-55 jaar (69%, 58%) autochtoon (85 %, 82%) en middelbaar en hoger opgeleid (81%, 80%). Het grootste verschil tussen de zelfstandigen met en zonder personeel is dat zich in de groep zzp'ers relatief meer vrouwen bevinden.

In het vorige hoofdstuk hebben we vastgesteld dat steeds meer jongeren kiezen voor het zelfstandig ondernemerschap. We hebben ook aangestipt dat het bevorderen van ondernemen binnen het onderwijs één van de belangrijke speerpunten is van verschillende ministeries. De verschillende beleidsinspanningen zetten we in dit hoofdstuk kort uiteen.

2.2 *Onderwijs en ondernemen: toegenomen beleidsaandacht vanaf 2000*

'Het huidige kabinet gelooft in de kracht van ondernemers. En dit kabinet gelooft er ook in dat de kiem voor veel vernieuwend en ambitieus ondernemerschap gelegd kan worden in het onderwijs', zo lezen we in een recente beleidsbrief.⁷ De beleidsmatige aandacht voor ondernemerschapsonderwijs gaat overigens al verder terug, tot 2000. In dat jaar zijn de ministeries van EZ, OCW en LNV, in samenwerking met organisaties uit het onderwijs en bedrijfsleven, begonnen met het stimuleren van ondernemen in het onderwijs (SenterNovem, 2009). Dit heeft geleid tot het actieprogramma 'Ondernemerschap en Onderwijs' in 2004.

6 Overigens geeft driekwart van de Nederlandse werknemers momenteel aan dat hij/zij in staat is om zelf te beslissen hoe hij/zij het werk uitvoert (Schoemaker, 2007).

7 Zie <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/10/06/brief-onderwijs-en-ondernemerschap.html>

Het actieprogramma bestaat uit verschillende doelstellingen en activiteiten (Bal et al., 2007, p. 6):

- Het (opnemen) van ondernemersvaardigheden in curricula.
- Het stimuleren van ondernemerschap onder leraren.
- Het creëren van ondernemende onderwijsinstellingen.

Om deze doelen te bereiken zijn diverse middelen ingezet, zoals:

- De verspreiding van goede voorbeelden ('best practices').
- Het maken van prestatieafspraken met onderwijsinstellingen.
- Instelling van een leerstoel internationaal ondernemerschap.
- Aandacht voor ondernemerschap in het competentieprofiel van onderwijspersoneel.

Uit het bovenstaande kunnen we afleiden dat in het gezamenlijke programma van de ministeries en partners in het veld de nadruk niet alleen wordt gelegd op het stimuleren van ondernemerschap als toekomstige beroep, maar ook op het bevorderen van ondernemende competenties, die in tal van situaties van belang kunnen zijn. Om de effectiviteitsvraag goed te kunnen beantwoorden hebben we in deze rapportage daarom aandacht voor beide doelen: ondernemerschap als beroep en ondernemerschap als competentie, ook wel 'ondernemendheid' genoemd. Daaronder verstaan we onder meer initiatief nemen, kansen benutten en creatief denken.

Voortkomend uit het actieprogramma bestaat sinds 2005 het samenwerkingsverband 'Leren Ondernemen' (www.lerenondernemen.nl), waarin de ministeries van OCW en EZ en (koepel)organisaties uit onderwijs (zoals de MBO-Raad, HBO-raad en VO-Raad) en bedrijfsleven (zoals MKB-Nederland, Stichting Jong Ondernemen en de Kamer van Koophandel Nederland) samenwerken. In 2007 is bovendien een subsidieregeling in het leven geroepen ('Ondernemerschap en Onderwijs') om goede voorbeelden te ondersteunen en verder te verspreiden.

Met ingang van 2008 is het samenwerkingsverband 'Leren Ondernemen' overgegaan in het actieprogramma 'Onderwijs en Ondernemen'. Dit wordt uitgevoerd door Agentschap NL. Het verder professionaliseren van het ondernemerschapsonderwijs staat in het actieprogramma centraal. In de periode 2008 tot en met 2011 is hier 30 miljoen euro voor beschikbaar gesteld.

In 2009 is, tot slot, de subsidieregeling 'Onderwijs Netwerk Ondernemen' in het leven geroepen. Scholen uit het basis-, voortgezet- en middelbaar beroepsonderwijs, lerarenopleidingen, onderzoeksinstituten, ondernemers en andere partijen, zoals de Kamer van Koophandel, kunnen een beroep doen op deze subsidie. Daarmee kunnen scholen (per regio of per sector) samen met het bedrijfsleven een netwerk opzetten waardoor makkelijker kennis uitgewisseld kan worden en ondernemen verankerd wordt in het onderwijs (bron: www.onderwijsonderneemt.nl).

Om de resultaten van alle beleidsinspanningen rondom het bevorderen van jong ondernemerschap te kunnen beoordelen, is inzicht nodig in de doelen die met de

diverse initiatieven worden nagestreefd. In de onderstaande paragraaf gaan we hierop in.

2.3 *Beoogde resultaten*

In het geval van het samenwerkingsverband 'Leren Ondernemen' en de daaropvolgende subsidieregeling 'Ondernemerschap en Onderwijs' is de algemene doelstelling een diepere verankering van ondernemerschap in het onderwijs en ondersteuning van onderwijsinstellingen bij het ontwikkelen en invoeren van initiatieven (Ministerie OCW, 2008; Partnership Leren Ondernemen, 2007).

In het meest recente Actieprogramma 'Onderwijs en Ondernemen' staan de volgende twee doelstellingen centraal (SenterNovem, 2009):

- Een toenemend aantal onderwijsinstellingen in Nederland integreert ondernemerschap in zijn beleid, organisatie en lesprogramma.
- Meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemend, zijn positief over ondernemerschap en beginnen binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding een eigen bedrijf.

De laatste jaren is er steeds meer aandacht voor het zogenaamde SMART-formuleren (specifiek, meetbaar, acceptabel, realistisch en tijdsgebonden) van beleidsdoelstellingen door rijk en gemeente om het inzicht in de effectiviteit te vergroten. Vergeleken daarmee zijn de bovenstaande doelstellingen vrij algemeen. Een stijging van het aantal onderwijsinstellingen en leerlingen dat aandacht heeft voor ondernemerschap wordt weliswaar benoemd. Maar van inzicht in de omvang van deze stijging, de periode waarin deze stijging moet plaatsvinden en of er hierbij een onderscheid moet worden gemaakt naar type onderwijssector is geen sprake. Ook ontbreken concrete acties en de bijbehorende resultaten. Toch is het algemene doel duidelijk: de overheid streeft met haar partners naar een groter aantal onderwijsinstellingen en jongeren dat zich met ondernemerschap bezighoudt. Om de realisatie van de twee doelstellingen te kunnen evalueren is in ieder geval een nulmeting nodig en een meting een aantal jaren later. Verderop in deze rapportage zullen we zien welke cijfers tot dusver zijn verzameld.

In het vervolg van dit hoofdstuk gaan we kort in op enkele concrete activiteiten om het ondernemerschap onder jongeren te stimuleren. We maken hierbij een onderscheid tussen landelijke en lokale regelingen. Op landelijk niveau worden verschillende kaders aangereikt die in de onderwijspraktijk een concrete invulling krijgen. Allereerst gaan we in op de vraag aan welke randvoorwaarden 'ondernemende scholen', wat de schoolorganisatie betreft, idealiter moeten voldoen om jong ondernemerschap optimaal te kunnen stimuleren.

2.4 De 'ondernemende school': randvoorwaarden

In een publicatie van het samenwerkingsverband 'Leren Ondernemen' (2007) staat een aantal kenmerken waaraan een 'ondernemende school', per onderwijssector, idealiter moet voldoen. In de volgende tabel hebben we per onderwijssector de belangrijkste uitgangspunten uiteengezet, die vaak voor meerdere onderwijssectoren gelden.

Tabel 1 Belangrijkste aandachtspunten, per onderwijssector

Onderwijssector	Aandachtspunten
Primair en Algemeen Voortgezet Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • Benoem duidelijke doelen voor leraar en leerling. Aandacht voor deskundigheid van leraren (voldoende ondernemersgericht en de bereidheid om van anderen te leren). • Aandacht voor een ondernemende schoolcultuur (ondernemende directie en docenten die initiatieven nemen). • Zoek proactief samenwerking met (lokale) ondernemers.
(Vorbereidend) Beroepsgericht onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • Beloon goede resultaten in het onderwijs, bijvoorbeeld via certificaten. • Zorg voor een ondernemende schoolcultuur. • Aandacht voor deskundigheid van docenten. • Zoek proactief samenwerking met buitenschoolse partners (ondernemers, gemeente en lokale zorgverleners).
Hoger onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • Stel het ontwikkelen van ondernemersvaardigheden voorop (niet zozeer het beginnen van een eigen bedrijf). • Bevorder de samenwerking met andere kennisinstellingen, bijvoorbeeld via de opzet van een gezamenlijk expertisecentrum en zoek samenwerking met Centres of Entrepreneurship. • Aandacht voor extracurriculaire activiteiten die ondernemendheid bevorderen. • 'Teach the teachers': investeer in ondernemende docenten die als ambassadeur kunnen optreden binnen en buiten de onderwijsinstelling.

Bron: Partnership 'Leren Ondernemen' (2007).

Uit de bovenstaande tabel blijkt dat veel aandacht uitgaat naar de schoolcultuur, het belang van deskundigheidsbevordering van docenten en kennisdeling. Een verschil tussen het beroepsgericht en hoger onderwijs is dat in het hoger onderwijs het ondernemerschap als beroep minder centraal staat. Het accent ligt eerder op het stimuleren van ondernemende competenties, zoals een gevoel voor kansen, mogelijkheden en creativiteit.

Het stimuleren van goede praktijken kan structurele invoering van ondernemerschapsonderwijs bevorderen. Scholen die vooroplopen bij de invoering van 'ondernemende onderwijsvormen' kunnen het opleidingsvignet 'Leren Ondernemen' ontvangen. Dit vignet valt uiteen in vier onderdelen (Bakker & De Jong, 2006):

- Ondernemer voor de klas.
- Ondernemerschap in het curriculum.
- Ondernemerschapsopdrachten voor studenten/leerlingen.
- Ondernemerschapsopdrachten voor docenten.

Zodra aan alle vier de onderdelen is voldaan, ontvangt de onderwijsinstelling het opleidingsvignet 'Leren Ondernemen'. De beoordeling en verstrekking gebeurt door SenterNovem.⁸ Een onderwijsinstelling die in het bezit is van een opleidingsvignet laat daarmee zien dat zij het zelfstandig ondernemerschap actief stimuleert.

2.5 *Activiteiten en financiering*

Welke activiteiten worden er landelijk en lokaal ontwikkeld om het ondernemerschap in het onderwijs te bevorderen? Vanuit het landelijke actieprogramma 'Onderwijs en Ondernemen' zijn, naast het al eerder besproken opleidingsvignet:

- 28 projecten van start gegaan, verdeeld over de verschillende onderwijssectoren in 2008.
- Zes Centres of Entrepreneurship (CoE) opgericht waarbij acht universiteiten, zeven hogescholen en het lokale bedrijfsleven betrokken zijn (SenterNovem, 2009). Op deze kenniscentra komen wij later in dit hoofdstuk terug.
- Mogelijkheden tot kennisdeling ontwikkeld, bijvoorbeeld via het Europese traject SEET (Stimulating Entrepreneurial Education and Training), waarbij deelnemers uit verschillende landen ervaringen over ondernemerschap en onderwijs uitwisselen.
- 78 duurzame netwerken opgericht via de regeling Onderwijs Netwerk Ondernemen in 2009 en 2010.
- Vierhonderd docenten getraind, op verschillende onderwijsniveaus via de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO).

⁸ SenterNovem maakt inmiddels deel uit van Agentschap NL. Dit is een agentschap van het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie.

- Diverse landelijke initiatieven ondersteund, zoals de Stichting Jong Ondernemen.

Binnen de onderwijsinstellingen ontwikkelen de scholen vervolgens zelf diverse activiteiten om het ondernemerschap te ontwikkelen. Bal et al. (2007) geven een aardig beeld per onderwijssector. In tabel 2 wordt een aantal lokale initiatieven per onderwijssector opgesomd om een indruk te krijgen van het ondernemerschapsonderwijs. Dit zijn activiteiten die binnen het onderwijs worden georganiseerd. Daarnaast zijn er activiteiten die door anderen worden aangeboden, bijvoorbeeld door de Stichting Jong Ondernemen.

Tabel 2 Voorbeelden ondernemerschapsonderwijs, per onderwijssector

Onderwijssector	Activiteiten
Primair en Algemeen Voortgezet Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • In het primair onderwijs worden uitstapjes geregeld naar bedrijven en er worden ondernemers uitgenodigd om op school presentaties te geven over hun werk. • Leerlingen kunnen een activiteit organiseren, zoals een schoolkamp of het opzetten van een fictieve onderneming. • Leerlingen kunnen een ondernemingsplan schrijven om ervaring op te doen met ondernemen. • In samenwerking met het lokale bedrijfsleven worden projecten opgezet waarbij leerlingen voor een korte periode geld beleggen en verantwoording moeten afleggen tegenover investeerders.
(Voorbereidend) Beroepsgericht onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • In het vmbo en mbo bestaan vaak meer mogelijkheden om ondernemerschapsprojecten in te bedden in het onderwijscurriculum. Dit heeft te maken met de beroepsoriëntatie van de opleiding. Praktijkvoorbeelden zijn het uitvoeren van concrete opdrachten voor bedrijven en/of de opzet van bedrijfjes door leerlingen.
Hoger onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • In het hoger onderwijs spelen de Centres of Entrepreneurship een belangrijke rol. Het stimuleren van ondernemerschap door de ontwikkeling van vakken en activiteiten op het gebied van ondernemerschap in het laatste jaar van de bachelor- en masterfase zijn belangrijke activiteiten. Deze vakken maken geen deel uit van het verplichte curriculum. Een voorbeeld is het oprichten van studentenbedrijven of het schrijven van een businessplan. Daarnaast is er aandacht voor extracurriculaire activiteiten zoals congresbezoek, het volgen van een masterclass en deelname aan 'summer schools'.

Bron: Bal et al. (2007).

Soms brengt een project geen extra kosten met zich mee. In andere gevallen worden initiatieven vaak betaald uit een ouderbijdrage of via sponsors en het bedrijfsleven (Bal et al., 2007).

2.5.1 Enkele praktijkvoorbeelden

Onderwijsinstellingen zijn dus actief bezig met het stimuleren van ondernemerschap. In het vervolg van deze paragraaf willen we een drietal bijzondere projecten benoemen, ter illustratie. We presenteren per onderwijssector een voorbeeld dat in de (beleids)literatuur meerdere keren als ‘inspirerend voorbeeld’ naar voren komt (bronnen: Ministerie OCW, 2008; <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/10/06/brief-onderwijs-en-ondernemerschap.html>).

Primair onderwijs: een eigen restaurant

Op basisschool ‘De Klokbeker’ werken leerlingen uit verschillende klassen aan een eigen restaurant. Leslokalen worden ingericht als restaurant, er worden menukaarten gemaakt, er komt een kok op bezoek en er wordt een bezoek gebracht aan een echt restaurant. Op deze manier wordt al vroeg de ondernemerszin gestimuleerd.

(Vorbereidend) middelbaar beroepsonderwijs: opdrachten uitvoeren voor bedrijven

In de regio Arnhem-Nijmegen werken studenten in zogenaamde leerondernemingen. Dankzij een samenwerkingsverband van onderwijsinstellingen, het lokale bedrijfsleven, de Kamer van Koophandel en een woningcorporatie kunnen studenten opdrachten uitvoeren voor bedrijven. Ze krijgen ondersteunende workshops en trainingen. Ook het zelf kunnen acquireren of opzetten van evenementen behoort tot de mogelijkheden.

Hoger onderwijs: centra voor ondernemerschap

De Centres of Entrepreneurship kwamen al eerder in dit hoofdstuk ter sprake. Zij worden bekostigd uit de zogenaamde FES-middelen (Fonds Economische Structuurversterking). De belangrijkste doelstelling is het stimuleren van ondernemerschap binnen en tussen onderwijsinstellingen (SenterNovem, 2009). Er zijn in 2008 in totaal zes centra van start gegaan:

- *Gelderland Onderneemt!* (samenwerking van de Hogeschool Arnhem en Nijmegen, de Hogeschool voor de kunsten in Arnhem ArtEZ en de Radboud Universiteit).
- Holland Program on Entrepreneurship (HOPE) (samenwerking van de Erasmus-Universiteit, de TU Delft en de Universiteit Leiden).
- Maastricht Centre of Entrepreneurship: Universiteit van Maastricht.
- Amsterdamse Scholen voor Ondernemerschap (ACE) (samenwerking van de Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit, de Hogeschool van Amsterdam en Inholland).

- Dutch Agro-food Network of Entrepreneurship (DAFNE) (samenwerking tussen de Wageningen Universiteit, Hogeschool Van Hall Larensteijn, HAS Den Bosch en CAH Dronten).
- Centre of Entrepreneurship in the Creative Industrie: Hogeschool voor de Kunsten Utrecht.

Vooraf het Amsterdamse centrum voor ondernemerschap (ACE) is een succes. In 2011 won ACE een internationale prijs voor haar activiteiten. Zie ook www.ace-uva.nl

Het bovenstaande overzicht en de drie praktijkvoorbeelden laten ons zien dat in alle onderwijssectoren ondernemerschap wordt gestimuleerd. In het (voorbereidend) middelbaar beroepsonderwijs lijkt dat het beste te gebeuren. Het bedrijfsleven is in alle gevallen op de een of andere manier bij het onderwijs betrokken. De centrale vraag is of leerlingen en studenten door deze activiteiten eerder voor het ondernemerschap kiezen en/of een ondernemende houding ontwikkelen. Dit komt in hoofdstuk drie aan bod. Eerst staan we kort nog even stil bij een van de belangrijkste spelers buiten het onderwijs: De Stichting Jong Ondernemen.

2.6 *Stichting Jong Ondernemen*

De Stichting Jong Ondernemen wil zoveel mogelijk jongeren kennis laten maken met het ondernemerschap (zie: www.jongondernemen.nl). De Stichting is in 1990 opgericht op initiatief van ABN AMRO, VNO-NCW en MKB-Nederland in samenwerking met het Ministerie van Economische Zaken, de Kamer van Koophandel en de Nederlandse Orde van Accountants-Administratieconsulenten (NovAA). De Stichting bestaat uit een klein aantal vaste medewerkers en een groot aantal vrijwilligers.

Ze probeert op verschillende manieren leerlingen en studenten bij het ondernemerschap te betrekken, bijvoorbeeld via het zelf laten runnen van een studentenbedrijf in het mbo en hoger onderwijs. Jongeren in het vmbo kunnen de bedrijven die goed lopen overnemen en mogen de bedrijfsvoering aanpassen. Dit zijn de zogenaamde 'learning companies'.

Een ander product van de Stichting Jong Ondernemen is 'Kids in Bizz'. Hierbij leren leerlingen in groep acht van het basisonderwijs om onder meer een klein marktonderzoek te doen en producten te maken en te verkopen. Zij worden bijgestaan door de eigen leraar en iemand van de Stichting Jong Ondernemen. Eventuele opbrengsten gaan naar een goed doel. De Stichting staat garant voor eventuele tekorten.

In het laatste jaarverslag van de Stichting staat dat in het schooljaar 2010-2011 ruim 23.000 leerlingen/studenten in aanraking zijn gekomen met het onderwijsaanbod van de Stichting. In het eerste schooljaar na de oprichting (1990-1991) waren dit er nog maar honderd. Daarnaast hebben in het afgelopen schooljaar meer dan vierhonderd basisscholen meegedaan aan het programma 'Kids in Bizz' en zijn er

meer dan 1300 studentenbedrijven gestart door studenten in het mbo en hbo (zie verder: <http://www.jongondernemen.nl/jaarverslag/2010-2011>).

2.7 *Een tussenbalans: beleidsaandacht voor ondernemerschap*

Ten eerste is er een verhoogde beleidsaandacht voor ondernemerschap in het onderwijs. Vooral de ministeries van EL&I en OCW zijn structureel met dit thema bezig sinds 2000. Via de opzet van samenwerkingsverbanden, actieprogramma's en initiatieven draagt de overheid het belang van jong ondernemerschap uit. Hiervoor worden ook de nodige financiële middelen vrijgemaakt. Zo is voor het actieprogramma 'Onderwijs en Ondernemen' in de periode 2008 tot en met 2011 30 miljoen euro beschikbaar gesteld. Deze beleidsaandacht wordt met ingang van 2012 voortgezet. Minister Verhagen (EL&I) en staatssecretaris Zijlstra (OCW) maakten eind vorig jaar bekend dat zij 15 miljoen euro uittrekken om ondernemerschap en onderwijs dichterbij elkaar te brengen.⁹ Deze aandacht valt goed te begrijpen in de context van het kabinet-Rutte, dat uitgaat van 'de kracht van ondernemers'.¹⁰ Overigens onderschrijft ook de Europese Commissie het belang van ondernemerschap, gezien een recente subsidieregeling om ondernemerschaponderwijs in Europees verband te bevorderen. Hiermee is een bedrag gemoeid van bijna 2,5 miljoen euro¹¹. We komen dus tot een eerste conclusie dat bevordering van ondernemerschap in het onderwijs in de afgelopen tien jaar hoger op de politieke agenda is komen te staan en nog steeds hoog op de agenda staat.

Ten tweede constateren we dat de overheid vooral inzet op een toename van het aantal jonge ondernemers en *meer* jongeren die over ondernemersvaardigheden beschikken. Hoewel ondernemerschap in het algemeen wordt gelijkgesteld aan (op termijn) verhoogde economische groei (zie bijvoorbeeld Van Stel, 2008) is het de vraag of het stimuleren van meer ondernemerschap onder jongeren een doel op zich moet zijn. Uit de literatuur is bekend dat veel ondernemers voorheen in loondienst werkten (Bosch, 2011; Mevissen en Van den Bergh, 2011; Bates, 1999). Het hebben van enige werkervaring en een zakelijk netwerk lijken de overlevingskansen van een bedrijf dan ook te vergroten. In het vervolg van deze rapportage gaan we eerst in op de algemene vraag of de gestelde beleidsdoelen zijn behaald. Daarnaast kijken we of er gegevens bekend zijn over de invloed van ondernemerschapsonderwijs op de duur van ondernemerschap onder jongeren.

9 Zie: <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2011/10/06/onderwijs-moet-ondernemerschap-steunen.html>

10 Zie: <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2011/10/06/onderwijs-moet-ondernemerschap-steunen.html>

11 Zie: <http://www.trias-subsidie.nl/subsidies/1675/Dien%20voorstellen%20in%20ter%20bevordering%20van%20ondernemerschapsonderwijs%20>

3 *Behaalde resultaten*

3.1 *Inleiding*

In dit hoofdstuk doen we verslag van onze zoektocht naar evaluatiestudies van ondernemerschapsonderwijs. Om de effectiviteit van het ondernemerschapsonderwijs te kunnen vaststellen wordt in de meest ideale situatie gebruikgemaakt van een experimentele onderzoeksopzet. Hierbij is sprake van een voor- en nameting, de inzet van een experimentele groep en een (vergelijkbare) controlegroep. De hamvraag is of de groep die ondernemerschapsonderwijs volgt (de experimentele groep) een grotere kans heeft om later zelfstandig ondernemer te worden. Het verschil tussen de veranderingen in beide groepen bepaalt het effect van het ondernemerschapsonderwijs. Uit de literatuur is bekend dat zuiver experimenteel onderzoek vrijwel nooit mogelijk is, bijvoorbeeld vanwege het praktische bezwaar dat personen niet kunnen worden uitgesloten van een beleidsinterventie. Een consequentie hiervan is dat niet valt uit te sluiten dat de gevonden effecten (gedeeltelijk) zijn toe te schrijven aan factoren buiten de beleidscontext.

Hieronder gaan we in op de resultaten van studies naar de effectiviteit van ondernemerschapsonderwijs in Nederland. Aan het einde van dit hoofdstuk stellen we vast hoe plausibel de gevonden resultaten zijn. We maken in een laatste paragraaf tevens gebruik van inzichten uit de internationale literatuur. Als in het buitenland dezelfde resultaten worden gevonden, dan winnen de bevindingen in Nederland aan kracht.

3.2 *Studies naar effectiviteit*

Wij richten ons in deze paragraaf allereerst op een aantal bevindingen van Overdiep et al. (2008) en Gibcus et al. (2010) rondom ondernemerschap in het onderwijs.

3.2.1 *Nulmeting onderwijs en ondernemerschap*

In de studie van Overdiep et al. (2008) staat de vraag centraal op welke wijze in het onderwijs aandacht wordt besteed aan het bevorderen van ondernemend gedrag onder jongeren. Via het uitzetten van digitale vragenlijsten onder onderwijsinstellingen (primair, voortgezet, middelbaar, hoger, wetenschappelijk onderwijs en docentenopleidingen) proberen de auteurs hun vraag te beantwoorden. Het onderzoek vond plaats in 2007. De respons varieerde per onderwijssector, van 20% (voortgezet onderwijs) tot 46% (wetenschappelijk onderwijs), en per regio (noord,

midden, zuid). Zij ondervroegen zowel docenten als studenten. Ook in dit geval varieerde de respons aanzienlijk, van 20% van de studenten (mbo) tot 54% van de studenten (hbo). Daarom zijn de bevindingen volgens de auteurs niet meer dan een 'indicatie'. Ten slotte zijn enkele verdiepende interviews gehouden met sleutelpersonen binnen het onderwijs.

We hebben de belangrijkste resultaten hieronder uiteengezet:

- Ondernemerschap krijgt in het primair onderwijs nog maar beperkt invulling. Ruim een derde (38%) van de docenten geeft aan 'een klein beetje' aan ondernemerschap te doen binnen het onderwijsprogramma (Overdiep et al., 2008, p. 20).
- Vooral in het middelbaar beroepsonderwijs heeft ondernemerschap een plaats gekregen. Van de docenten geeft 39% aan dat ondernemerschap 'tamelijk sterk' in het onderwijs is verankerd.
- Een bijna vergelijkbaar percentage van de docenten in het hoger onderwijs (40%) geeft aan dat ondernemerschap een plaats heeft binnen het onderwijsprogramma.

Ondernemerschap heeft dus vooral in het beroepsgericht en hoger onderwijs een plaats gekregen. In het basisonderwijs wordt het minst aandacht besteed aan ondernemerschap. Uit de aanvullende interviews blijkt dat een aantal docenten twijfels heeft of in zo'n vroeg stadium ondernemerschap moet worden bevorderd. Een van de docenten verwoordt het als volgt: 'We zijn een basisschool en laten ons niet opjagen door hypes', terwijl een ander zegt: 'Wij zijn pedagogen, geen ondernemers'. (Overdiep et al., 2008, p. 22-24).

Als het gaat om de ervaringen en oordelen van studenten valt op:

- Vooral studenten in het mbo hebben interesse in ondernemerschap als toekomstig beroep (slechts 18% heeft dit helemaal niet).
- Bijna twee derde (64%) van de leerlingen/studenten geeft aan dat de opleiding 'iets' doet aan het stimuleren van ondernemerschap.
- Iets meer dan de helft van de leerlingen (56%) geeft aan dat binnen de opleiding in het kader van ondernemerschap belangrijke dingen worden geleerd.

Gezien het niet-representatieve karakter van de bovenstaande studie is het moeilijk om harde conclusies te trekken. Omdat er daarnaast geen duidelijke streefcijfers zijn opgesteld bij de beleidsontwikkeling (zie hoofdstuk 2) is de effectiviteit van het ondernemerschapsonderwijs moeilijk te beoordelen. Om iets zinnigs te kunnen zeggen over mogelijke effecten van het beleid bespreken we in de volgende paragraaf het onderzoek van Gibcus et al. (2010). Deze studie fungeert als de zogenaamde 'eenmeting' en maakt een vergelijking door de tijd mogelijk.

3.2.2 *Eenmeting onderwijs en ondernemerschap*

Hoe staat het met het ondernemerschapsonderwijs in 2010? Om deze vraag te beantwoorden hebben Gibcus et al. (2010) grotendeels dezelfde onderzoeksaanpak gehanteerd als bij de nulmeting het geval was: een digitale vragenlijst onder onderwijsinstellingen en studenten en aanvullende diepte-interviews met 36 onderwijsinstellingen. Aangezien niet exact dezelfde scholen en studenten zijn ondervraagd is van een zuivere voor- en nameting helaas geen sprake. Ook is de vraagstelling op sommige plaatsen aangepast. Responspercentages van 23% voor de onderwijsinstellingen en 18,5% voor de studenten maken bovendien (wederom) geen harde conclusies mogelijk. Door de uitkomsten van deze studie te vergelijken met de resultaten van Overdiep et al. (2008) kan daarentegen wel een voorzichtige indicatie worden gegeven.

De auteurs concluderen onder meer:

- De docenten in alle onderwijssectoren geven aan meer aandacht te besteden aan ondernemerschap in het onderwijsprogramma (verankerd in missie en/of onderwijsprogramma; zie tabel 3).
- In het mbo en hbo is ondernemerschap het sterkst verankerd in het lesprogramma.
- Vooral in het mbo, hbo en wetenschappelijk onderwijs (wo) is ondernemend gedrag een onderdeel van het gewenste competentieprofiel van docenten.
- Net als in 2007 geeft rond de 60% van de leerlingen/studenten aan dat de opleiding 'iets' doet aan het stimuleren van ondernemerschap.
- Voor 62% van de studenten is ondernemerschap een serieuze beroepswens, vooral in het mbo en hbo; in 2007 lag dit percentage onder de 30%.
- Ruim twee derde (70%) van de leerlingen geeft aan dat binnen de opleiding in het kader van ondernemerschap belangrijke dingen worden geleerd; in 2007 lag dit percentage op 56%.

Tabel 3 Verankering ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum/onderwijs programma, 2007 en 2010 (in %)

	PO		VO		MBO		HBO		WO	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Helemaal niet	50	35	38	20	23	8	20	6	17	4
Klein beetje	38	54	41	61	27	45	33	41	83	66
Tamelijk sterk	11	10	15	17	39	39	40	46	0	26
Zeer sterk	1	1	6	2	11	8	7	7	0	4

Bron: Gibcus et al. (2010, p. 24).

Wat kunnen we op basis van de twee bovenstaande studies concluderen? Anders gezegd: wat levert het actieprogramma 'Onderwijs en Ondernemen' op? Een eenduidig antwoord is niet te geven omdat een voor- en nameting onder dezelfde onderwijsinstellingen en leerlingen/studenten ontbreekt. Uit deze niet-experimentele opzetten komt wel een algemeen beeld naar voren:

- Ondernemerschap heeft in grotere mate een invulling gekregen in het curriculum/onderwijsprogramma van onderwijsinstellingen (vooral in het beroepsgerichte onderwijs).
- Het aandeel jongeren dat aangeeft dat zijn school 'iets' doet aan ondernemerschap is daarentegen niet gestegen.
- Er zijn in de onderzochte periode meer jongeren die ondernemerschap beschouwen als toekomstige beroepsmogelijkheid: 23% van de jongeren geeft aan zeker ondernemer te worden tegen 13% in 2007.

Terugkijkend naar de twee belangrijkste doelen van het actieprogramma lijkt het beleid succesvol te zijn. Meer jongeren beschouwen ondernemerschap als serieuze beroepsmogelijkheid en scholen besteden meer aandacht aan ondernemerschap in het onderwijs. Maar onduidelijk is hoeveel jongeren daadwerkelijk, binnen vijf jaar na afronding van de opleiding, een eigen bedrijf beginnen.

Om de effectiviteit van het gevoerde overheidsbeleid zo goed mogelijk te kunnen bepalen zijn we in het vervolg van deze rapportage op zoek gegaan naar studies die zich richten op andere onderdelen van de beleidsaanpak, zoals de subsidieregeling 'Ondernemerschap en Onderwijs'.

3.2.3 *Tussentijdse evaluatie 28 projecten subsidieregeling ‘Ondernemerschap en Onderwijs’*

Gibcus & De Jong (2010) hebben voor SenterNovem een tussenevaluatie uitgevoerd naar de subsidieregeling ‘Ondernemerschap en Onderwijs’ uit 2007. Op basis van dossieranalyse, interviews en enquêtes onder leerlingen/studenten en andere betrokkenen baseren de auteurs hun oordeel. De twee doelen van de regeling zijn identiek aan die van het overkoepelende actieprogramma. Een nadeel van de onderzoeksaanpak is dat een nulmeting ontbreekt en dat studenten/leerlingen achteraf is gevraagd naar hun oordelen over de meerwaarde van ondernemerschapsonderwijs. Veranderingen in gedrag en houding zijn dan ook moeilijk in te schatten. Toch zijn ook in dit geval wel degelijk enkele algemene conclusies te trekken (Gibcus & De Jong, 2010):

- Ongeveer een op de drie ondervraagde leerlingen in het primair onderwijs is in eigen beleving meer ondernemend geworden en beter in staat om later zelf te ondernemen.
- Docenten in het primair onderwijs zijn enthousiast over de subsidieregeling, hoewel de projecten geen duidelijke verankering hebben gekregen in het onderwijscurriculum.
- In het voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs geeft 39% van de studenten aan meer ondernemend gedrag te vertonen.
- Van de studenten is 45% positiever over ondernemerschap gaan denken. Meer dan een derde geeft aan van plan te zijn om later ondernemer te worden (37%).
- In het hoger onderwijs bieden de Centres for Entrepreneurship (zie de volgende paragraaf) inmiddels meer dan 250 vakken aan, waarvan er 200 via de subsidieregeling tot stand zijn gekomen.
- De meerderheid van de studenten in het hoger onderwijs (53%) geeft aan dat ondernemerschap een serieuzer beroepswens is geworden.

Uit de ervaringen van leerlingen/studenten, die van de docenten en de ontwikkeling van vakken in het hoger onderwijs concluderen we dat het beleid zijn vruchten lijkt af te werpen. We kiezen bewust voor deze voorzichtige formulering aangezien er sprake is van een cross-sectioneel onderzoeksdesign (meting op één moment in de tijd) en er gebruik is gemaakt van zelfgerapporteerde data van betrokkenen. Uit de bovenstaande resultaten kan daarom niet onomstotelijk geconcludeerd worden dat ondernemerschap binnen het onderwijs bijdraagt aan een positievere houding ten aanzien van ondernemerschap en meer ondernemend gedrag.

In de volgende twee paragrafen richten we ons op de resultaten van de Centres for Entrepreneurship en de Stichting Jong Ondernemen. Na een korte bespreking van de internationale literatuur formuleren we een conclusie over de effecten van het ondernemerschapsonderwijs in Nederland.

3.2.4 *Centres for Entrepreneurship*

Het beleidsonderzoek van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM) maakt het mogelijk om inzicht te krijgen in de behaalde resultaten door de zes centra voor ondernemerschap (Gibcus et al., 2011). In hoofdstuk 2 hebben we uitgelegd dat deze centra zijn opgericht om de kennis en vaardigheden van studenten te vergroten, studenten te stimuleren om te kiezen voor een zelfstandig beroep en om gebruik te maken van wetenschappelijke inzichten om het onderwijsaanbod te professionaliseren. Gibcus et al. deden onderzoek naar de effectiviteit van de centra via deskresearch, interviews met diverse betrokkenen en enquêtes onder studenten, docenten en bedrijven. Helaas bieden de lage responspercentages (bijvoorbeeld 28% onder de studenten) geen garanties op een representatief beeld. Gibcus et al. rapporteren diverse resultaten, waarvan we de meest in het oog springende noemen:

- In de periode 2009-2011 zijn meer vakken en activiteiten ontwikkeld: 340 in 2011 tegen 290 in 2009.
- Het geschatte studentvolume (aantal studenten maal het aantal ECTS per vak) is in de periode 2009-2011 toegenomen. De auteurs geven echter aan dat er sprake kan zijn van dubbeltellingen omdat dezelfde studenten kunnen meedoen aan meerdere vakken en activiteiten.
- In de periode 2009-2011 is het bedrijfsleven (bijvoorbeeld via gastsprekers, coaching en/of in de vorm van stagebegeleiders) meer betrokken bij het onderwijs.
- Wat betreft de houding van studenten ten aanzien van het ondernemerschap zijn in de periode 2009-2011 geen noemenswaardige verschillen te ontdekken.

De auteurs concluderen dat het ondernemerschapsonderwijs een belangrijke(r) plek heeft gekregen in het hoger onderwijs: er zijn meer vakken en activiteiten ontwikkeld, het studentvolume is toegenomen en er is meer samenwerking met het bedrijfsleven. Of studenten eerder kiezen voor een zelfstandig beroep is volgens de auteurs niet te beantwoorden: 'Hiervoor zouden studenten ook (lange tijd) na hun afstuderen moeten worden gevolgd om de effecten zichtbaar te maken' (Gibcus et al., 2011, p. 36).

We beëindigen ons overzicht met een korte uiteenzetting van de behaalde resultaten door de Stichting Jong ondernemen, een van de belangrijkste spelers buiten het onderwijsveld (Van den Berghe, 2007).

3.2.5 *Stichting Jong Ondernemen*

De resultaten van de Stichting Jong Ondernemen zijn onderzocht via haar jaarverslagen en een recente evaluatie onder 375 studenten die hebben deelgenomen aan een studentenbedrijf (Stichting Jong Ondernemen, ongepubliceerde data). Studentenbedrijven staan niet ingeschreven bij de Kamer van Koophandel maar in het register van Jong Ondernemen en worden in beginsel na een uur 'geliquideerd'.

Allereerst is het bereik van leerlingen en studenten in de periode 1990-2011 toegenomen, van 100 in 1990 naar 23.130 in 2011. Daarnaast is er een duidelijke stijging waarneembaar van het aantal deelnemende onderwijsinstellingen. In het schooljaar 2010-2011 hebben ruim 400 basisscholen deelgenomen aan het 'Kids in Bizz' programma en zijn ruim 1300 studentenbedrijven gestart (Stichting Jong Ondernemen, 2011).

Om meer zicht te krijgen op de effecten van de programma's maken we gebruik van recente enquêteresultaten onder deelnemers aan studentenbedrijven in het mbo en hbo. De respons is (ook) in dit onderzoek met 12% laag. Uit de enquête blijkt dat de meeste studenten in hun tweede of derde studiejaar met het studentenbedrijf zijn gestart, als een verplicht onderdeel van de opleiding. De meeste studenten beoordelen het programma met een 7 of een 8. Wel valt op dat de meeste studenten het studentenbedrijf niet willen voortzetten na afloop van het studiejaar. Voor ongeveer 70% van de studenten is het zelfstandig ondernemerschap een serieuze beroepswens, maar of dit samenhangt met hun deelname aan het studentenbedrijf is niet vast te stellen.

De conclusie luidt dat studenten het zelf beginnen van een eigen bedrijf als positief ervaren en dat ze een latere arbeidscarrière als zelfstandig ondernemer als een reële mogelijkheid zien. De vraag of de onderwijsprogramma's van de Stichting daadwerkelijk bijdragen aan meer jonge ondernemers is (vooralsnog) niet te beantwoorden.

We hebben al meerdere keren in deze rapportage moeten vaststellen dat er een logisch verband lijkt tussen ondernemerschapsonderwijs en een positievere houding van jongeren tegenover ondernemen. Uit alle besproken studies kun je echter niet per definitie concluderen dat ondernemerschapsonderwijs bijdraagt aan een ondernemender houding onder jongeren en de keuze om uiteindelijk ondernemer te worden (en dit gedurende langere tijd ook te blijven). Het ontbreekt in de evaluatieliteratuur simpelweg aan studies die gebruikmaken van een experimentele setting om de effectiviteitsvraag met de grootst mogelijke precisie te kunnen beantwoorden.

Tot dusver hebben we de belangrijkste resultaten besproken uit de Nederlandstalige onderzoeksliteratuur. In de volgende paragraaf staan we kort stil bij enkele inzichten uit het buitenland.

3.3 Inzichten buitenlandse literatuur

Uit de Amerikaanse studie van Charney & Libecap (2000) wordt duidelijk dat ondernemerschapsprogramma's in het onderwijs een directe invloed hebben op de mate van risicobereidheid en de kans om later als ondernemer aan de slag te gaan. Studenten die ondernemerschapsonderwijs volgen, hebben een drie keer zo grote

kans om zelfstandig ondernemer te worden als andere studenten, waarbij gecontroleerd is voor persoonlijkheidskenmerken.¹²

Athayde (2009) stelt vast dat jongeren die deelnemen aan Amerikaans ondernemerschapsonderwijs een positievere houding ontwikkelen tegenover ondernemen dan jongeren die hier niet aan deelnemen.

Ander interessant onderzoek van Lee et al. (2005) naar de invloed van ondernemerschapsonderwijs in Amerika en Korea wijst uit dat de effecten van ondernemerschapsonderwijs in Korea groter zijn dan in Amerika. Dat is volgens de auteurs niet zo vreemd, omdat de cultuur in Amerika van oudsher veel meer gericht is op ondernemen dan in Korea en dat in Korea daarom meer winst is te boeken.

De invloed van onderwijsprogramma's geldt vooral voor meisjes (Wilson et al., 2007). Die programma's vergroten hun 'self-efficacy' (vertrouwen in eigen kunnen als ondernemer) meer dan bij jongens. Dit is te verklaren vanuit het historisch gegroeide stereotype beeld dat ondernemerschap uitsluitend iets is voor mannen (Bandura et al., 2001). Onderwijsprogramma's kunnen in die zin werken als een 'emancipatievehikel' (Wilson et al., 2007, p. 402).

In de internationale literatuur bestaat dus de nodige aandacht voor de effecten van ondernemerschapsonderwijs. Helaas moeten we ook nu constateren dat een strikte experimentele onderzoeks aanpak bijna nooit gevolgd wordt. Maar via statistische vergelijkingen tussen studentengroepen lijkt het plausibel om te veronderstellen dat het ondernemerschapsonderwijs werkt, of het nu gaat om de houding ten aanzien van ondernemen of de keuze om ondernemer te worden.¹³

3.4 Conclusie

Het is problematisch om een definitief antwoord te geven op de vraag of ondernemerschapsonderwijs 'werkt'. Het onderzoek dat hiernaar in Nederland is gedaan laat zien dat van een 'klassieke' experimentele aanpak geen sprake is. Dat meer studenten positiever zijn over ondernemerschap hangt dus niet per definitie samen met het gevolgde onderwijs. De besproken studies geven wel aan dat ondernemerschap een structurele plaats heeft gekregen in het Nederlandse onderwijs: er worden meer vakken en activiteiten ontwikkeld, samen met het bedrijfsleven. Buiten het onderwijs bereiken partijen als de Stichting Jong Ondernemerschap

12 Er is hierbij een vragenlijst gestuurd aan ruim 2000 alumni die geen ondernemerschapsonderwijs aan de universiteit van Arizona hebben gevolgd en aan 460 alumni die wel zulk onderwijs hebben gevolgd.

13 Er zijn ook tal van studies die onderwijs in het algemeen in verband brengen met ondernemerschap. Van der Sluis et al. (2008) leren ons bijvoorbeeld dat het onderwijsniveau of het aantal jaren onderwijs niet zozeer samenhangt met de keuze om ondernemer te worden (zie ook Thomas, 2009) maar wel met hogere kansen op succesvol ondernemerschap (gemeten via groei van het bedrijf). Opvallend is dat het zogenaamde onderwijsrendement (gemeten via inkomens) van ondernemers hoger is dan dat van werknemers (Cardia & Van Praag, 2006).

steeds beter de doelgroep. In die zin heeft het gevoerde beleid een positieve uitwerking. Het politieke 'geloof' in het nut van ondernemerschapsonderwijs wordt daarnaast versterkt door enkele resultaten uit de besproken internationale literatuur. Studenten die onderwijsprogramma's over ondernemerschap volgen, hebben een grotere kans om later ondernemer te worden.

De bevindingen uit de verschillende hoofdstukken zijn te vertalen naar een aantal overkoepelende conclusies en aanzetten voor beleid. Dit gebeurt in het afsluitende hoofdstuk.

4 *Conclusie en aanbevelingen*

4.1 *Inleiding*

De Nederlandse overheid besteedt sinds 2000 veel aandacht aan het stimuleren van ondernemerschap onder jongeren. Dit komt tot uiting in diverse beleidsinitiatieven zoals actieprogramma's en financiële stimuleringsmaatregelen. Jaarlijks worden hier miljoenen voor beschikbaar gesteld. De vraag is: wat leveren deze inspanningen op? Beantwoording via een literatuurstudie van het beschikbare onderzoeksmateriaal is het hoofddoel van deze rapportage. Dit hoofdstuk biedt een samenvatting van het voorgaande.

4.2 *Effectiviteit beleid: plausibel verband maar effectmeting ontbreekt*

Een van de uitgangspunten van de het landelijke overheidsbeleid is het stimuleren van ondernemerschap onder jongeren. Via actieprogramma's en subsidieregelingen is geprobeerd Nederlandse jongeren ondernemender te maken. Een andere doelstelling is de steun voor ondernemerschapsonderwijs te bevorderen. De maatregelen richten zich op verschillende onderwijsniveaus, van basis- en voortgezet onderwijs tot middelbaar en hoger beroepsonderwijs.

In deze rapportage zijn we op zoek gegaan naar de beschikbaarheid van effectevaluaties van het ondernemerschapsonderwijs. We hebben vastgesteld dat de effectiviteit moeilijk is vast te stellen, door het ontbreken van een voor- en nameting, en indeling naar een experimentele- en controlegroep waarbij correctie plaatsvindt voor kenmerken van studenten.¹⁴ Ook worden veel studies gekenmerkt door een cross-sectioneel karakter en beperkte respons.

Met deze (belangrijke) bezwaren in het achterhoofd zijn we op basis van de besproken resultaten toch van mening dat het beleid hoogstwaarschijnlijk heeft bijgedragen aan meer studenten en leerlingen die ondernemerschap als serieuze beroepswens beschouwen. Dit zien we ook terug onder de werkende jongeren in Nederland die steeds vaker kiezen voor het zelfstandig ondernemerschap. Ook worden er meer activiteiten en vakken ontwikkeld op het gebied van ondernemerschap in het onderwijs. Zo ontstaat het beeld dat het overheidsbeleid ondernemer-

14 Een ander kenmerk van een experiment is randomisatie (willekeurige toekenning) aan de verschillende groepen. Dat is in dit geval hoogstwaarschijnlijk moeilijk te realiseren aangezien studenten vaak niet zijn uit te sluiten van onderwijsprogramma's.

schap onder jongeren en inbedding in het onderwijs bevordert. Internationale studies wijzen ook in deze richting.

Dit blijft echter een voorlopige conclusie. Meer onderzoek is nodig om de effectiviteit van ondernemerschapsonderwijs daadwerkelijk vast te kunnen stellen.

4.3 *Aanbevelingen: meer aandacht voor outcome en proces*

Een voor de hand liggende aanbeveling is: er moet effectonderzoek komen. Dit is echter niet onze belangrijkste suggestie. Het huidige overheidsbeleid stuurt wat ons betreft vooral op output (kortweg: het bewerkstelligen van *meer* aandacht voor ondernemerschap in het onderwijs en het realiseren van *meer* jonge ondernemers). Dat lijkt te werken, maar de langetermijneffecten blijven buiten het blikveld van de beleidsmaker (en onderzoeker). Over de kansen op een duurzame positie als zelfstandig ondernemer na het volgen van ondernemerschapsonderwijs in Nederland is niets bekend. Uit de algemene literatuur naar determinanten van ondernemerschap is bekend dat enige werkervaring in loondienst een pre is om te slagen als ondernemer. Als veel jonge ondernemers (veelal zonder personeel) in grotere mate kiezen voor een positie als ondernemer, past dit bij het beleid dat wordt nagestreefd. De jonge ondernemers lijken daarna echter uit het zicht van de beleidsmaker te verdwijnen, terwijl het denkbaar is dat veel jonge ondernemers binnen korte tijd weer uitvallen. Dat moet beter onderzocht worden om de effectiviteit van het beleid vast te kunnen stellen. Als jongeren spoedig weer uitvallen, valt een kosten-batenanalyse van het beleid op langere termijn negatiever uit. Denk bijvoorbeeld aan welvaartswinst bij succes versus sociale zekerheidskosten bij terugval. In zijn algemeenheid is het wat ons betreft verstandig om in toekomstig beleid (en onderzoek) aandacht te schenken aan de arbeidscarrières van jonge ondernemers die in aanraking zijn gekomen met ondernemerschapsonderwijs. Op deze manier wordt het echte effect van het beleid voor zowel samenleving als jonge ondernemer duidelijk en kan de beleidsinzet gericht worden ingezet waar knelpunten zich voordoen.¹⁵

Een tweede aanbeveling heeft te maken met de relatief geringe aandacht voor de kwaliteit van het ondernemerschapsonderwijs. We hebben gezien dat er in de afgelopen tien jaar een verschuiving plaatsvindt in de richting van meer aandacht voor ondernemerschap binnen de verschillende onderwijsniveaus. Door (wetenschappelijk) te onderzoeken welke lespraktijken werken en welke niet is een professionaliseringsslag mogelijk. Of zoals Vesper het verwoordt (2001, p. 16): 'Just what is it that schooling transmits of utility to starters? (...) what the patterns are and how schooling should be shaped on that is unknown'. Ook in dit geval tekenen

15 Een knelpunt is bijvoorbeeld een mogelijke behoefte aan aanvullende scholing. Jonge ondernemers kunnen geen gebruik maken van scholingsfaciliteiten binnen bedrijven en dus liggen de gemiddelde uurlonen van jonge ondernemers circa tien jaar na de oprichting duidelijk lager dan bij hun leeftijdsgenoten in loondienst (Williams, 2004).

we aan dat niet de ouput ('het streven naar meer ondernemers en lespraktijken') maar (reflectie op) kwaliteit prioritering behoeft. Het is nu de taak om een stap te maken naar aanpak op de langere termijn, of het nu gaat om de beleids-, onderzoeks- of onderwijspraktijk.

Literatuur

- Athayde, R. (2009). Measuring Enterprise Potential in Young People, *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(2): 481-500.
- Bakker, J. & Jong, S. de (2006). *Leren is Ondernemen*. Groningen: Wetenschapswinkel Economie en Bedrijfskunde.
- Bal, J., Bruins, A., Jonge, J. de, Tan, S., Wennekers, S. & Verheul, I. (2007). *Ondernemerschap in het primair en voortgezet onderwijs*. Zoetermeer: EIM.
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. & Pastorelli, C. (2001). Self-efficacy beliefs as shapers of children's aspirations and career trajectories, *Child Development*, 72(1): 187-206.
- Bates, T. (1999). Self-employment entry across industry groups, *Journal of Business Venturing*, 10(2): 143-156.
- Berghe, W. van den, (2007). *Ondernemend leren en leren ondernemen*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Bosch, N. (2011). Success of self-employment, in: Cörvers, F. et al. (2011). *Labour Market Flexibility in the Netherlands*. Den Haag: CPB.
- Brall, L. (2011). Tienerondernemers, *de Groene Amsterdammer*, 15 december 2011: 40-42.
- Cardia, F. & Praag, M. van (2006). *Onderwijs en ondernemerschap in Nederland*. Amsterdam: UvA.
- Charney, A & Libecap, G. (2000). *The Impact of Entrepreneurship Education: An Evaluation of the Berger Entrepreneurship Program at the University of Arizona, 1985-1999*. Arizona: University of Arizona.
- Dosker, R., Risseeuw, P., Willebrands, D. & Berden, C. (2011). Het verschil dat de zzp'er maakt, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 27(3): 306-320.
- European Commission (2004). *Helping to create an entrepreneurial culture*. Luxembourg: EC.
- Gibcus, P. & Jong, J. de (2010). *Tussentijdse evaluatie 28 projecten 'Ondernemerschap en Onderwijs'*. Zoetermeer: EIM.
- Gibcus, P., Overweel, M., Tan, S. & Winnubst, M. (2010). *Onderwijs en ondernemerschap*. Zoetermeer: EIM.
- Gibcus, P., De Kok, J. & Overweel, M. (2011). *Ondernemerschap in het hoger onderwijs*. Zoetermeer: EIM.

- Lee, S., Chang, D. & Lim, S. (2005). Impact of Entrepreneurship Education: A Comparative Study of the U.S. and Korea, *International Entrepreneurship and Management Journal*, 1: 27-43.
- Linden, B. van der, & Gibcus, P. (2011). *MKB ziet wel brood in ondernemerschapsonderwijs*. Zoetermeer: EIM.
- Mevisen, J. & Van den Bergh, N. (2011). De januskop van de zzp'er, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 27(3): 264-280.
- Ministerie OCW (2008). *Voortgangsrapportage programma onderwijs en ondernemerschap*. Beleidsbrief, 19 november 2008.
- Overdiep, I., Rooijen, E. van, Slijp, H. & Vos, J-W. (2008). *Onderwijs en ondernemerschap*. Den Haag: B&A.
- Partnership Leren Ondernemen (2007). *Leren ondernemen van basisschool tot universiteit*. Gedownload via www.lerenondernemen.nl
- Praag, M. van, & Versloot, P. (2007). What is the value of entrepreneurship? A review of recent research, *Small Business Economics*, 29(4): 351-382.
- Schoemaker, M. (2007). *Jaarboek Personeelsmanagement 2008*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- SenterNovem (2009). *Onderwijs Onderneemt!* Den Haag: SenterNovem.
- SER (2010). *Zzp'ers in beeld*. Den Haag: SER.
- Sluis, J. van, Praag, M. van & Vijverberg, W. (2007). Education and Entrepreneurship Selection and Performance: A Review of the Empirical Literature, *Journal of Economic Surveys*, 22(5): 795-841.
- Stel, A. van, (2008). *Hoe beïnvloedt ondernemerschap economische groei?* Amsterdam: ACE.
- Stichting Jong Ondernemen (2011). *Jaarverslag 2010-2011*. Gedownload via www.jongondernemen.nl
- Thomas, M. (2009). The impact of education histories on the decision to become self-employed: a study of young, aspiring, minority business owners, *Small Business Economics*, 33: 455-466.
- Vesper, K. (2001). Missing Links in Entrepreneurship Research, in: Brockhaus, R., Hills, G., Klandt, H. & Welsch, H. (2001). *Entrepreneurship Education*. Aldershot: Ashgate.

Wennekers, A. & Hartog, C. (2011). *Trendstudie MKB en ondernemerschap: synthese*. Zoetermeer: EIM.

Williams, D. (2004). Youth Self-Employment: its nature and consequences, *Small Business Economics*, 23: 323-336.

Wilson, F., Kickul, J. & Marlino, D. (2007). Gender, Entrepreneurial Self-Efficacy, and Entrepreneurial Career Intentions: Implications for Entrepreneurship Education, *Entrepreneurship Theory and Practice*, 31(3): 387-406. **Colofon**

Colofon

Opdrachtgever	Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie
Auteurs	Dr. F.P.S. Dekker (Verwey-Jonker Instituut) A. Veefkind (Stichting Jong Ondernemen)
Omslag	Ontwerppartners, Breda
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload en/of besteld worden via onze website.

ISBN 978-90-5830-500-8

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2012.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.

Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

De Nederlandse overheid stimuleert ondernemerschap onder jongeren tot 25 jaar volop. Jaarlijks worden hier miljoenen voor beschikbaar gesteld. Dit gebeurt vooral in het kader van het ondernemerschapsonderwijs. Aan het Verwey-Jonker Instituut werd gevraagd: wat leveren deze inspanningen eigenlijk op?

Op basis van literatuuronderzoek blijkt dat studenten vandaag de dag positiever zijn tegenover ondernemerschap in vergelijking met de jaren ervoor. Bovendien heeft ondernemerschap een structurele plaats gekregen in het Nederlandse onderwijs. In die zin heeft het gevoerde beleid een positieve uitwerking in de praktijk. Doordat het beleid (maar ook onderzoek) zich echter puur richt op het realiseren van 'output' ontbreekt ieder zicht op de langere termijn. De auteurs stellen daarom voor om in toekomstig beleid (én onderzoek) veel meer nadruk te leggen op de loopbanen van jonge ondernemers die in aanraking zijn gekomen met ondernemerschapsonderwijs. Pas dan wordt de bijdrage van het overheidsbeleid duidelijk.

